

Özgür İrade

Vaera 5782

Çok eskilere dayanan bir sorudur. Eğer Tanrı, Paro'nun kalbini sertleştirdiyse, o zaman Bene-Yisrael'in gitmesine izin vermeyi reddeden, Paro'nun kendisi değil, Tanrı'ydı. Bu nasıl adil olabilir? Paro'yu ve halkını, özgür bir şekilde verilmiş olmayan bir karar – bir dizi karar – yüzünden cezalandırmak nasıl haklı olabilir? Ceza, suçu varsayar. Suç, sorumluluğu varsayar. Sorumluluk, özgürlüğü varsayar. Bizler, düştükleri için ağırlıkları veya parladığı için güneşi suçlamayız. Doğal kuvvetler, alternatif seçenekler üzerinde düşünüp taşınmak suretiyle yapılmış tercihler değildir. Yalnızca homo sapiens özgürdür. O özgürlüğü alırsanız, insanlığımızı da almış olursunuz. Öyleyse Tora, nasıl olup da, bizim *peraşamızda* yaptığı gibi (Şemot 7:3), Tanrı'nın, Paro'nun kalbini sertleştirdiğini¹ söyleyebilmektedir?

Bu soru tüm açıklama otoritelerinin aklını kurcalamıştır. Rambam ve başkaları, anlatım içindeki çarpıcı bir noktaya dikkat ederler: İlk beş bela boyunca, Paro'nun, kendi kalbini bizzat sertleştirdiğini okumaktayız. Paro'nun kalbini Tanrı'nın sertleştirdiği ise ancak daha sonra, son beş bela sırasında söylenmektedir. Dolayısıyla bu otoritelerin vardıkları sonuç, son beş belanın, bizzat Paro tarafından özgür bir şekilde yapılmış ilk beş reddin cezası olduğu yönündedir.²

Buna tamamen zıt yöndeki ikinci bir yaklaşım, son beş bela boyunca Tanrı'nın, Paro'nun kalbini *sertleştirmek* değil, *kuvvetlendirmek* amacıyla müdahale ettiğini öne sürer. Tanrı, Paro'nun özgürlüğünü koruyabilmesini ve kararlılığını kaybetmemesini temin etmek üzere bu şekilde davranmıştır. Belaların etkisi öyle büyüktü ki, bu tip olayların normal bir şekilde geliştiği bir durumda ulusal bir liderin, kendisinden üstün bir kuvvete teslim olmaktan

¹ Anlatım içinde, kalbin sertleşmesini belirtmek için üç farklı fiil kullanılmaktadır: *k-ş-e*, *h-z-k* ve *k-b-d*. Bunların her biri farklı nüanslara sahiptir: ilki “sertleştirmek”, ikincisi “kuvvetlendirmek” ve üçüncüsü “ağırlaştırmak” anlamına gelir.

² Rambam, *İlhot Teşuva* 6:3.

başka seçeneği olamazdı. Bizzat Paro'nun danışmanlarının sekizinci beladan önce söyledikleri gibi "Mısır'ın mahvolduğunu hâlâ anlamıyor musun?" (Şemot 10:7). Bu noktada teslim olmak, gerçek bir tutum değişikliği değil, cebir altında hareket etmek olurdu. Yosef Albo³ ve Ovadya Sforno'nun⁴ yaklaşımı bu şekildedir.

Üçüncü bir yaklaşım, "Tanrı, Paro'nun kalbini sertleştirdi" ifadesinin anlamının ta kendisini sorgular. Derin bir anlamda, Tanrı, tarihin Yazarı, her olayın, her hareketin, her rüzgâr esintisinin, düşen her damla yağmurun ardındadır. Ancak normalde insani bir hareketi Tanrı'ya atfetmeyiz. Biz biziz, çünkü bu Tanrı'nın insan ırkı için öngördüğü senaryoda çok uzun zaman önce yazılmışsa bile, en nihayet biz olmayı kendimiz seçmişizdir. Öyleyse ne tür eylem ve olayları Tanrı'ya atfederiz? Mutlaka bir amaç için meydana gelmiş olması gerektiğini söylemekten başka herhangi bir şekilde açıklamayı zor bulacağımız kadar alışılmadık ve insani davranış normlarının çok dışında olan olayları.

Tanrı'nın, en büyük imparatorluğun bile Göklerin eli karşısında çaresiz olduğunu göstermesine olanak tanıyan etkenin Paro'nun dik başlılığı olduğunu Bizzat Tanrı söylemektedir (Şemot 7:5; 14:18). Paro özgür bir şekilde hareket etmekteydi, ama son retleri o kadar garipti ki, Tanrı'nın bunu beklemekte olduğu herkes için aşikârdı. Öngörülebilir bir şeydi; senaryonun bir parçasıydı. Doğrusu Tanrı bunu asırlar öncesinde Avraam'a, torunlarının kendilerine ait olmayan bir ülkede birer yabancı olacakları yönündeki dehşet verici peygamberlik vizyonunda açıklamıştı (Bereşit 15:13-14).

Tüm bunlar ilginç ve makul açıklamalardır. Ancak bana öyle geliyor ki, Tora bize daha derin bir hikâye anlatmaktadır ve güncelliğini hiç kaybetmeyen bir hikâyedir bu. Filozoflar ve bilim insanları, soyutlama ve evrensellik terimleriyle düşünme eğilimi göstermişlerdir. Bazıları özgür iradeye sahip olduğumuz, bazıları ise özgür irademiz olmadığı sonucuna varmışlardır. Bu iki görüş arasında kavramsal hiçbir boşluk bulunmamaktadır.

Ancak gerçek hayatta özgürlük hiç de böyle işlemez. Bağımlılığı ele alalım: Bir kişi, kumar oynadığı veya alkol aldığı veya uyuşturucu kullandığı ilk birkaç seferde bunu özgür iradeyle, riskleri bilerek, ama onları göz ardı ederek yapabilir. Zaman ilerler ve bağımlılıkları gittikçe artar ve sonunda bağımlılık nesnesine olan tutku öylesine yoğun olur ki buna direnme konusunda artık neredeyse tamamen güçsüzdür. Belli bir noktada rehabilitasyona gitmek zorunda kalabilir. Artık harici bir destek olmadan kendiliğinden durma ve bağımlılığını bırakma kabiliyetine sahip değildir. Talmud'un söylediği gibi, "Bir mahpus kendisini hapisten özgür kılamaz" (Berahot 5b).

Bağımlılık fiziksel bir olgudur, ama ahlaki paralelleri vardır. Örneğin, önemli bir vesilede bir yalan söylediğinizi farz edin. İnsanlar şimdi sizinle ilgili olarak doğru olmayan bir şeye inanmaktadırlar. Sizi bunun hakkında sorguladıkları veya bir sohbette bu konu ortaya atıldığı zaman, kendinizi, ilk yalanı desteklemek için daha fazla yalan söylerken bulursunuz. "Ah ne kadar da girift bir ağ dokuruz" demişti Sir Walter Scott ünlü bir sözünde, "aldatmacayı ilk kez uyguladığımızda".

Bireyler açısından durum böyledir. Ama iş kurumlara geldiği zaman risk daha da büyüktür. Diyelim ki kıdemli bir eleman, açığa çıktığı takdirde şirketin tüm geleceğini tehdit edecek maliyetli bir hata yaptı. Şirket bunu örtbas etmek için girişimde bulunacaktır. Bunu

³ Albo, *Sefer İkarim*, VI, 25.

⁴ Bkz. Ovadya Sforno'nun Şemot 7:3 açıklaması.

yapmak için başkalarını da saflarına katmak zorundadırlar ki bu, o başkalarını da komploya ortak hale getirecektir. Aldatma çemberi genişledikçe, bu şirket kültürünün bir parçası haline gelerek, direnmeyi veya itiraz etmeyi, kurum içindeki dürüst insanlar için daha da zor hale getirecektir. O aşamada, durumu ifşa etmek ve aldatmacaya bir son vermek için, kurumdaki kanuna aykırı uygulamaları yetkililere ve kamuya açıklayacak bir kişinin ender cesaretine ihtiyaç olacaktır. Son yıllarda bu tipte birçok olay yaşanmıştır.⁵

Ulusların, özellikle de demokratik olmayanların içinde, risk bundan bile yüksektir. Şirketsel kurumlarda kayıplar sayılara dökülebilir. Bir yerlerde birileri, ne kadar kaybedildiğini, ne kadar borcun nerede saklandığını bilmektedir. Siyasette ise bu gibi nesnel bir imtihan hiç olmayabilir. Bir politikanın işe yaradığını iddia etmek ve gözle görülür karşı göstergelere savuşturucu bazı açıklamalar sunmak kolaydır. Belli bir öykü ortaya atılır ve genel geçer bilgi haline gelir. Hans Christian Andersen'in "İmparatorun Yeni Elbiseleri" adlı hikâyesi, bu olguya yönelik klasik bir misaldir. Bir çocuk gerçeği görür ve masum bir şekilde onu pat diye söyleyerek hükümdarın danışmanlarının ve kent insanlarının sessizlik komplosunu yerle bir eder.

Bizler, çoğunlukla farkına bile varmadan, özgürlüğümüzü yavaş yavaş kaybederiz. Tora'nın neredeyse en başından beri ima ettiği budur. Özgür iradenin klasik bir ifadesi Kayın ve Evel'in hikâyesinde yer alır. Kayın'ın, sunusu beğeni bulmadığı için öfkeli olduğunu gören Tanrı ona "Doğru olanı yaparsan kabul edilmeyecek misin? Ama eğer doğru olanı yapmazsan, günah kapında pusuda beklemektedir; arzusu seni elde etmektir; ama sen ona hükmetmek durumundasın" (Bereşit 4:7). Özgür iradenin, özellikle de öfke gibi güçlü bir duygu hali altındayken muhafaza edilmesi, irade gücünü gerektirir. Bu öğrenimlerimizde daha önce de işaret ettiğimiz üzere,⁶ Daniel Goleman'ın 'amigdala kaçağı' adını verdiği durum, içgüdüsel davranış, makul ve tartılmış bir kararın yerini aldığı ve bunun bir sonucu olarak kendimize olduğu kadar başkalarına da zararlı olan şeyler yaptığımız zaman meydana gelir.⁷ Bu, özgürlüğü duygusal açıdan tehdit eden bir etkidir.

Bir de sosyal tehdit vardır. Holokost'tan sonra, uymacılığın ve otoriteye itaatin gücünü yargılamak üzere çığır açan bir takım deneyler gerçekleştirilmiştir. Solomon Asch, sekiz kişinin bir odanın içine toplandığı ve kendilerine bir çizginin gösterildiği, sonra da kendilerine başka üç çizgiden hangisinin bununla aynı uzunlukta olduğunun sorulduğu bir dizi deney yapmıştı. Sekizinci kişinin bilmediği şey, diğer yedi deneğin, deneyi yapan kişinin işbirlikçisi olduğu ve onun talimatlarına uyduğuydu. Birkaç örnekte, bu yedi işbirlikçi, bariz bir şekilde yanlış olan bir cevap üzerinde hemfikir oldu; ama buna rağmen bunların %75'inde, sekizinci kişi onlarla aynı görüşü benimseyip, yanlış olduğunu bildiği bir cevap vermekte bir sakınca görmedi.

Yale Üniversitesi'nden psikolog Stanley Milgram, sıradan bireylerin, kendini otorite olarak tanıtan deneyici tarafından talimat verildiği zaman, bitişik odadaki birine, tahrip edici derecede acıya yol açıyor görünen elektrik şokları vermeye hazır olduğunu ortaya koymuştu.⁸

⁵ Enron hakkında bkz. Bethany McLean ve Peter Elkind, *The Smartest Guys in the Room: The Amazing Rise and Scandalous Fall of Enron* [Odadaki En Zeki Adamlar: Enron'un Parmak Isırtan Yükselişi ve Skandal Düşüşü], New York: Portfolio, 2003.

⁶ Bkz. Noah peraşası hakkındaki *Covenant & Conversation* yazısı: *Doğanın Ötesinde*.

⁷ Daniel Goleman, *Emotional Intelligence* (New York: Bantam, 1995) [*Duygusal Zekâ* (Varlık Yayınları, 2019)].

⁸ Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View*, New York: Harper & Row, 1974 [*Otoriteye İtaat: Deneyel Bir Bakış*].

Philip Zimbardo tarafından yürütülen Stanford Hapishane Deneyi, katılımcıları mahpuslar ve gardiyanlar şeklinde rollere bölmüştü. Sadece birkaç gün içinde, ‘gardiyanlar’, mahpuslara karşı acımasızca ve bazı durumlarda onları taciz ederek davranmaya başlamış ve iki hafta sürmesi planlanan deneyin sadece altı gün sonra iptal edilmesi gerekmişti.⁹

Uymacılığın gücü, bu deneylerin ortaya koyduğu üzere, muazzamdır. Kanımca Avraam’a, ülkesini, doğduğu yeri ve babasının evini terk etmesi yönünde verilen talimatın sebebi buydu. Bunlar, özgürlüğümüzü, kısıtlayıcı bir çember içine alan üç etkidir – kültür, cemaat ve erken çocukluk dönemi. Yahudiler, çağlar boyunca topluma *ait* değil, toplumun *içinde* olmuşlardır. Yahudi olmak, çağ ve putlarına karşı, dikkatle ayarlanmış bir mesafeyi muhafaza etmek demektir. Özgürlük, makul ve tartılmış kararlar vermek için zamana ve uymacılığın cazibesine kanmamak için mesafeye muhtaçtır.

En trajik düzeyde, bir de ahlaki tehdit vardır. Bazı zamanlarda, Bene Yisrael’in Mısır’da yaşadıkları kölelik koşullarının birçok nesil boyunca Mısırlıların ta kendileri tarafından da yaşandığını unutturuz, hatta belki de bunu biliyor bile değiliz. Mısır Çıkışı’ndan bin yılı aşkın bir süre önce, Avraam henüz doğmuş bile değilken inşa edilmiş olan büyük Giza piramidi, Mısır nüfusunun büyük kısmını yirmi yıl boyunca, bir köleler kolonisi düzeyine indirmişti.¹⁰ İnsan yaşamı ucuzlaştığı ve insanlar birer amaç değil, araç olarak görüldükleri, en berbat aşırılıklar gelenek öne sürülerek hoş görüldüğü ve hükümdarlar mutlak güce sahip olduğu zaman, vicdan erozyona uğrar ve özgürlük kaybedilir, çünkü kültür, baskı görenlerin çığlıklarının artık duyulamayacağı, izole bir boşluk yaratmıştır.

Tora, Tanrı’nın Paro’nun kalbini sertleştirdiğini söylerken işte bunu kastetmektedir. Başkalarını köleleştirmekle, Paro’nun ta kendisi köleleşmiştir. Kendi benimsediği değerlerin esiri haline gelmiştir. En derin anlamıyla özgürlük, doğru ve iyi olanı yapma özgürlüğü, Tanrı vergisi bir şey değildir. Onu aşamalar halinde elde ederiz veya kaybederiz. Nihayette zalim hükümdarlar kendi yıkımlarını getirirlerken, irade gücü ve cesaret sahibi olup konsensüse karşı çıkma iradesini ortaya koyanlar, heybetli bir özgürlük edinirler. Yahudilik budur: çağın putlarına ve siren çağrılarına direnmek suretiyle özgürlüğe bir davet.

⁹ Philip G. Zimbardo, *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil* (Şeytan Etkisi: İyi İnsanların Nasıl Kötüye Dönüştüğünü Anlamak), New York: Random House, 2007 [Şeytan Etkisi, Say Yayınları, 2020].

¹⁰ Toby Wilkinson, *The Rise and Fall of Ancient Egypt* (Antik Mısır’ın Yükseliş ve Düşüşü) London: Bloomsbury, 2010, s. 72–91 [Eski Mısır, Say Yayınları, 2021]. On saatlik bir iş günü temel alınarak yapılan hesaba göre, yirmi yıl boyunca her gün her iki dakikada bir, bir tonu aşkın ağırlıkta devasa bir taş bloğun, yerleştirileceği noktaya taşınmış olması gerekiyordu.

ŞABAT SOFRASI İÇİN SORULAR

1. Hiç uymacılığın gücünü hissettiğiniz oluyor mu (biz bazen buna akran veya mahalle baskısı diyoruz)? Bazı örnekler verebilir misiniz?
2. Bu sizin özgür iradenizi nasıl etkiliyor?
3. ‘Yahudilik çağın putlarına direnmek suretiyle özgürlüğe bir davettir’ cümlesini nasıl anlıyorsunuz? Çağımızın putları nelerdir ve Tora bize bunlara direnmemizi nasıl söylemektedir?

www.RabbiSacks.org

@RabbiSacks

The Rabbi Sacks Legacy Trust, PO Box 72007, London, NW6 6RW • +44 (0)20 7286 6391 • info@rabbisacks.org

© Rabbi Sacks • All rights reserved